

зброї, в тому числі меморіальної – шабля І.Мазепи, булава Д.Апостола й ін. Усі ці реліквії ще чекають на своє повернення.

Історична доля розпорядилася таким чином, що козацькі реліквії опинилися і в інших країнах. Зокрема, є згадки про те, що в польських музеях досьогодні зберігаються келих гетьмана Богдана Хмельницького та бердиш, подарований йому російським царем Олексієм Михайловичем, шабля гетьмана Петра Дорошенка, велика збірка історичних портретів козацької старшини. Значна збірка козацьких прапорів нещодавно виявлена в Швеції.

Козаччина – душа українського народу, символ його лицарського духу, звитяги, вільного життя. Реліквії українського козацтва дорогі кожному українцю, куди б не занесла його доля, викликають в нього трепетно-буремний щем за героїчним періодом історії свого народу, гордість за приналежність до козацького кореню. Тому боротьба за повернення втрачених клейнодів ніколи не може бути завершена, поки усі козацькі святині не знайдуть свої місце на рідній українській землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф.166, ф. 2201; Архів Державного Ермітажу. – Ф.1; Архів Історичного музею (Москва). – Акти передачі експонатів за 1930 р.; Архів Державного історико-культурного заповідника «Московський кремль» – Ф.20; Україна – 1924. – кн.3. – С.25-34; 1930 – липень-серпень. – С.191.

Денисенко Г.Г.
(м. Київ)

УВІЧНЕННЯ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Глибокий слід в історичній долі українського народу залишила Друга світова війна. З нападом Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. розпочалась радянсько-німецька війна, яка увійшла в історію і залишилася в пам'яті поколінь як Велика Вітчизняна війна. 60 років минуло від того фатального дня – 22 червня 1941 р. – початку війни і 55 років з дня Перемоги.

Безцінними реліквіями мужності і звитяги народу стали пам'ятки, присвячені подіям війни. Їх нараховується в Україні понад 73 тис. [1]. Основну частину серед них складають братські та одиничні поховання радянських воїнів, партизанів, підпільників, вояків ОУН-УПА, жертв фашизму, пам'ятні місця боїв військовополонених, обеліски, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси.

Проблеми упорядкування поховань радянських воїнів, їх охорони по-стали уже в ході війни. Постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідаль-ність за стан братських могил воїнів і командирів Червоної Армії поклада-лися на військові ради фронтів і окремих армій [2].

Після визволення території від нацистських окупантів серед інших за-ходів, пов'язаних з відбудовою народного господарства, піднімались і пи-тання охорони пам'яток. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Радянської Батьківщини» сприяла знач-ному розширенню цієї роботи. Згідно з нею місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації мали взяти на облік та занести до Книги Пам'яті України всі військові цвинтарі, братські та одиничні могили загиблих вої-нів [3].

Питання про увічнення пам'яті загиблих воїнів, партизанів знаходи-лись в полі зору державних і партійних органів і у повоєнні роки. Постано-вою Раднаркому СРСР від 18 лютого 1946 р. передбачалось не тільки впо-рядкування всіх поховань періоду Великої Вітчизняної війни, але й завер-шення до 1 серпня 1946 р. робіт по розробці 50 типових проєктів пам'ятників для військових кладовищ, братських та одиничних могил [4]. На місцях розпочалося виявлення і постановка на облік військових цвинтарів, братських та індивідуальних поховань, спорудження пам'ятних знаків, вста-новлення надгробків. У виконкомках міських і районних Рад накопичувалися дані про події і героїв воєнних років, створювалися Книги Пам'яті.

Були прийняті постанови Раднаркому республіки «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру» від 13 березня 1945 р., «Про проектування і спорудження пам'ятника героям Червоної Армії в м.Корсунь-Шевченківському від 30 січня 1946 р.

Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 15 квітня 1944 р. особлива увага уряду республіки приділялась будівництву пам'ятника на могилі ко-мандуючого 1-м Українським фронтом, генерала армії М.Ф.Ватутіна. Бага-то зусиль щодо його спорудження доклав М.С.Хрущов. Він неодноразово зустрічався з автором пам'ятника – скульптором Є.Вучетичем, висловлю-вав йому свої міркування та пропозиції. 2 грудня 1947 пам'ятник оглянули члени уряду республіки, Верховної Ради України, представники громадсь-кості, які дали йому високу оцінку [5]. Відкриття пам'ятника відбулося 21 січня 1948 р.

У 1944-50 рр. були споруджені пам'ятники генерал-лейтенанта М.В.Волоху (Харківська обл.), О.Смирнову (Запорізька обл.), Герою Ра-дянського Союзу І.Нестеренку (Запорізька обл.).

В ході обстеження Запорізької області за даними на 1946 р. було заре-єстровано 5534 пам'ятника, у тому числі 5318 пам'ятників Великої Вітчиз-няної війни, з них 3600 одиничних і 1697 братські могили. На кін. 1947-поч. 1948 рр. з 3445 пам'яток, взятих на облік державними органами на

Вінничині, 3415 були братськими та одиничними могилами радянських воїнів періоду Другої світової війни [6]. Така тенденція, коли 90% всіх пам'яток, були пам'ятки, пов'язані з воєнними подіями, була характерною і для інших регіонів України.

По всій території, де гриміли бої почалося упорядкування військових цвинтарів, перепоховання полеглих воїнів. Протягом 50-х років на території України було впорядковано понад 19 тис. могил, споруджено понад 11 тис. пам'ятників, обелісків, нагробків та меморіальних плит. Подальша програма по увічненню історії Великої Вітчизняної війни була розрахована на десять років. Її завершення планувалось до 25-річчя Перемоги. На місцях оборонних боїв у Бердичеві, Білокоровичах, Житомирі, Коломиї, Луцьку, Могилеві-Подільському, Стрії, Слауті, Тернополі, Хмельницькому пропонувалось спорудити пам'ятники. Важлива роль відводилась відображенню бойових дій Радянської Армії під час визволення української землі від нацистських загарбників [7].

Але ці заходи стосувались не всіх воїнів. За відомих історичних обставин, радянських воїнів, які потрапили до фашистського полону, в умовах тоталітарного режиму прирівнювали до зрадників Батьківщини. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної Армії потрапили у полон через стратегічні та тактичні прорахунки вищого воєнного командування. За півроку війни до німецького полону потрапив основний склад кадрової армії та сотні призовників воєнного часу.

В Україні гітлерівці влаштували 180 концтаборів, 50 гетто, в республіці відомо 250 місць масових страт радянських людей. За період окупації в Україні вбито і замучено 3,898 млн. цивільного населення, близько 1 млн. 800 тис. військовополонених [8]. Майже у кожному місті існували концтабори, де утримувалися військовополонені і мирні громадяни. Найбільш сумної слави зажили Дарницький, Сирецький (Київ), Богунський (під Житомиром), «Цитадель» (Львів), Володимир-Волинський (Волинська обл.), «Уманська яма» (Черкаська обл.), Рава-Руський (Львівська обл.), «Грос-лазарет Слаута» (Хмельницька обл.)

У 70-ті-90-ті рр. на місцях масових страт мирних громадян, розташування концтаборів почали встановлювати пам'ятні знаки, споруджувати монументи. У 1975 р. (рек. 1985) в пам'ять про 67 тис. 150 мирних громадян Житомира і військовополонених на околиці міста споруджено величний Меморіал, у 1967 р. – на місці – концтабору у Слауті споруджено пам'ятник. Пам'ятні знаки встановлені на місцях розташування концтаборів у Сімферополі, в селищі Массандра. У 1992-1993 рр. встановлені меморіальні дошки на будинках колишніх гетто у Львові. У Харкові створений перший в Україні Музей голокосту, в якому зібрані документи і матеріали про трагедію єврейського населення в роки Другої світової війни [9].

Режим терору, геноциду і пограбування встановили окупанти на загарбаній території. Українці воювали в лавах Червоної Армії, певні кола з рі-

зних причин вдалися до корпорації, частина населення воювала в партизанських загонах, боролася в антинацистському підпіллі.

Переважна більшість досліджених і взятих на державний облік пам'яток, присвячених визвольним змаганням українського народу в роки Другої світової війни, пов'язана із становленням і розвитком комуністичного підпілля і партизанського руху.

Спорудження пам'ятників на честь радянських партизанів і підпільників розпочалося в перші повоєнні роки. Активно ця робота продовжувалася і в наступні роки. Понад 250 пам'ятників на честь радянських партизанів і підпільників встановлено в Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській областях. Близько 100 будинків відзначено меморіальними дошками про діяльність підпільних патріотичних груп у Волинській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Чернігівській областях [10].

Складовою частиною руху опору була боротьба проти нацистського режиму і національно-визвольна боротьба проти тоталітарного режиму, яку очолила ОУН, і згодом, національне збройне утворення – Українська Повстанська Армія.

На місцях, де гриміли бої за національні ідеали, залишилися тисячі братських могил тих, хто зі зброєю в руках по обидві сторони фронту брав участь у братовбивчій війні або став її жертвою. Ці події не знайшли належного відображення у мистецтві, яке знаходилося у полоні усталених концепцій, увічнюючи лише вибіркові сторони єдиного процесу. Лише в умовах розбудови незалежної Української Держави стало питання про об'єктивне відтворення всієї палітри визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війн. Виявлення пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з визвольною боротьбою українського народу в роки війни, дозволить відтворити історичні реалії. Протягом 1995 р. у Львівській області споруджено 20 пам'ятних знаків на могилах воїнів УПА, встановлені меморіальні дошки на будинках, де жив О.Ольжич, заступник голови Проводу ОУН(м) (м.Львів, вул.Личаківська, 32), загинув генерал-хорунжий, головний командир УПА Р.Шухевич (вул.Новоповітряна, 78), було проголошено акт відновлення Української Держави (пл.Ринок, 10), де народився генерал-хорунжий УПА Д.Грицай (с.Дорожів Дрогобицького р-ну). Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі тризуба встановлені на братських могилах бійців УПА в селах Калуського, Коломийського, Рогатинського, Тисменецького районів Івано-Франківської області [11].

В ході роботи над багатотомним Зводом пам'яток історії і культури України обласні редколегії Житомирської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, міська редколегія м.Києва виявили велику кількість пам'яток, пов'язаних з національно-визвольним рухом, формуванням оунівського підпілля у столиці України, з діяльністю провідників ОУН(м)

О.Теліги, О.Ольжича. У Житомирі (вул.Пархоменка, 12/15) зберігся будинок, де народився О.Ольжич, Свято-Успенська церква, де його було охрещено. В ознаменування 50-х роковин від дня смерті поета, археолога О.Ольжича у Києві на будинку (вул.Толстого, 15), де він мешкав у 1941-1942 рр. і де знаходилась підпільна квартира ОУН(м), встановлено меморіальну дошку [12].

В західних областях, з одного боку, прокотилася хвиля будівництва пам'ятних знаків, встановлення меморіальних дошок на будинках, пов'язаних з діяльністю ОУН-УПА. З іншого, активізувалась наруга над пам'ятками, пов'язаними з Червоною Армією. Так, в Тернопільській області в 1992 р. знято з обліку 177 пам'яток, у тому числі будинки, де знаходились штаби, командні пункти 302-ї, 338-ї стрілецьких дивізій, бойова техніка, встановлена на честь визволення міст і населених пунктів від нацистських загарбників. Івано-Франківський міськвиконком 10 жовтня 1995 р. прийняв постанову «Про демонтаж меморіальних дошок та пам'ятних знаків», згідно з якою передбачалось знасення двох пам'ятних знаків, 37 меморіальних дошок з будинків, де мешкали Герої Радянського Союзу [13].

Майже 80% пам'яток – присвяченим подіям Другої світової війни – братські могили і пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, спорудження яких розпочалося в роки війни. В 1944-1945 рр. величні монументальні пам'ятники були споруджені на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра могила у Ворошиловграді, Керчі, Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Хусті, Харкові та багатьох інших містах і населених пунктах України [14]. У другій половині 60-х років в Україні розгорнулись роботи по спорудженню обелісків у містах-героях.

Підготовка Зводу пам'яток історії та культури України, Книг пам'яті, Державного реєстру національного культурного надбання стали новим етапом у справі увічнення подій Другої світової війни. У ході пошукових робіт виявлені сотні нових пам'яток, встановлені прізвища тисяч загиблих наших співвітчизників, вшанування їх пам'яті – важливе завдання держави і кожного громадянина. Ми повинні зберегти пам'ять про всі події, які залишили по собі глибокий слід в історії України, про всіх полеглих на українській землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. П.Т.Тронько. Навічно в пам'яті народній: З історії боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1995. – С.147.
2. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К., 1970. – С.220-221.
3. Военно-исторический журнал. – 1998. – № 1. – С.73.

4. Там само. – С.74.
5. П.Т.Тронько, В.А.Войналович. Увічнена історія України. – К., 1992. – С.157.
6. ЦДАВО України. – Ф.4761, оп.1. спр.156. – Арк. 21, 24; ДАЗО. – Ф.Р.2654. оп.1, спр.456. – Арк.1-7.
7. П.Т.Тронько, В.А.Войналович. Вказ.роб. – С.142.
8. Безсмертяю Книга пам'яті України 1941-1945. – К., 2000. – С.205.
9. Поточний архів відділу охорони пам'яток історії і культури Міністерства культури і мистецтв України. – Державний реєстр нерухомих пам'яток історії і культури Автономної Республіки Крим. – Сімферополь, 1995; Список пам'яток історії та культури по Львівській області; Вісник: загальнодержавний бюллетень. – 1998. – 1.
10. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К., 1987 (підрах. автора).
11. Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури та мистецтв України. – Списки пам'яток історії та культури по Львівській та Івано-Франківській областям; Г.Щерба. Від Золотої поляни до карпатських бескидів // Літопис Червоної Калини. – 1992. – 3. – С.31.
12. В.Скрипничук. Популяризація матеріальних і духовних пам'яток визвольного руху українського народу 1940-1950 // Вісник: загальнодержавний бюллетень. – 1998. – 1. – С.56-57.
13. Незалежність України: Історичні витоки та перспективи. // Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С.234. С.56-57.
14. В.М.Волковинський, Є.П.Шаталіта. З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні // Укр.іст.журн. – 1973. – 7. – С.115.

*Олена Гайдукевич
(м. Івано-Франківськ)*

МІСЦЕ СКОРБОТИ НАРОДНОЇ: ДЕМ'ЯНІВ ЛАЗ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

Коли Ви вмирили, Вам дзвони не грали,
Ніхто не заплакав за Вами...

Впродовж багатьох віків Україна страждала від різноманітних поневолювачів, кожний з яких по-своєму знущався над нею. Проте, якраз ХХ століття чи не найтрагічніше для України: на вівтар свободи були принесені численні жертви мільйонів людських душ. В період панування двох нелюдських мізантропських тоталітарних систем: гітлерівського нацизму і сталінського тоталітаризму саме ідеологія «диктатури пролетаріату» з її